

УДК: 316.7

Висоцький Артур
(Wysocki Artur)

АНТРОПОЛОГІЧНЕ, СОЦІОЛОГІЧНЕ, ПОЛІТОЛОГІЧНЕ ТА КОМУНІКАЦІЙНЕ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ “ЗІТКНЕННЯ КУЛЬТУР”

У статті здійснено спробу систематизації різних розумінь і використань поняття “зіткнення культур”, стосованого в окремих суспільних науках – антропології, соціології, політології та міжкультурній комунікації. Визначено семантичні відносини поняття “зіткнення культур” із поняттями, які описують подібні явища й процеси – культурного контакту, культурного конфлікту, зіткнення цивілізацій і акультурації. У висновках окреслено можливості й обмеження у стосованні поняття “зіткнення культур” у соціальних дослідженнях, які зосереджуються на перебігу і наслідках контакту між індивідами і групами з різними культурними ідентичностями.

Ключові слова: зіткнення культур, культурний контакт, культурний конфлікт, зіткнення цивілізацій, акультурація, культурна ідентичність.

Wysocki A. Understandings of the notion of the clash of cultures in anthropology, sociology, political science and intercultural communication

The paper attempts to systematize different understandings and usages of the notion of the clash of cultures applied in particular social sciences, including anthropology, sociology, political science and intercultural communication. The semantic relations between the notion of the clash of cultures and the notions describing similar phenomena and processes, such as cultural contact, cultural conflict, the clash of civilizations and acculturation, are preliminary defined. The possibilities and limitations for using the notion of the clash of cultures in social studies focusing on the course and the results of contacts between individuals and groups with different cultural identities are traced in the conclusion.

Key words: *clash of cultures, cultural contact, cultural conflict, the clash of civilizations, acculturation, cultural identity.*

Высоцкий А. Антропологическое, социологическое, политологическое и коммуникационное понимание понятия столкновение культур

В статье предпринята попытка систематизации различных пониманий и использований понятия столкновение культур, применяемого в отдельных общественных науках – антропологии, социологии, политологии и межкультурной коммуникации. Предварительно определены семантические отношения понятия столкновения культур с понятиями, описывающими подобные явления и процессы – культурного контакта, культурного конфликта, столкновения цивилизаций и аккультурации. В заключении определены возможности и ограничения в использовании понятия столкновения культур в социальных исследованиях, фокусирующихся на течении и результатах контакта между индивидами и группами с различными культурными идентичностями.

Ключевые слова: *столкновение культур, культурный контакт, культурный конфликт, столкновение цивилизаций, аккультурация, культурная идентичность.*

Зіткнення культур належить до понять, які останнім часом набувають у суспільних науках більшої популярності. Схоже на те, що це відбувається головним чином завдяки зростанню зацікавлення дослідників проблематикою культурної ідентичності у широкому розумінні, інтенсивному розвитку інтердисциплінарних досліджень міжкультурної комунікації та, що має не останнє значення, великій популярності книжки (а особливо самої концепції зіткнення цивілізацій) Семюела П. Гантінгтона¹. Зростає кількість публіцистичних статей і наукових праць (у тому числі монографічних і енциклопедичних видань), в яких уживається згадане поняття, а навіть безпосередньо фігурує у їхніх назвах. Однак навіть побіжний перегляд цих публікацій доводить, що

¹ В українському перекладі назва книжки Гантінгтона звучить «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку» (пер. Наталія Климчук, Львів: Кальварія, 2006). У перекладі статті для збереження послідовності ужито відповідника «зіткнення». – Прим. пер.

разом зі зростанням їх кількості не покращується розуміння того, чим у своїй суті є явище, позначуване згаданим поняттям. Характерна в цьому аспекті відмінність у розумінні зіткнення культур у рамках різних соціальних наук – соціології, антропології, політології чи міжкультурної комунікації – якщо згадати лише ті, в яких найчастіше вживається поняття *зіткнення культур*.

Це дослідження має на меті сформулювання відповіді на запитання: як розуміється і як стосується поняття *зіткнення культур* окремих суспільних наук – соціології, антропології, політології та міжкультурній комунікації?; якими є його семантичні відносини з поняттями, що описують подібні явища і процеси, напр.: *культурний контакт*, *культурний конфлікт*, *зіткнення цивілізацій* чи *аккультурація*?; і нарешті, яка у зв'язку з цим придатність цього поняття у суспільствознавчих дослідженнях? Представлені у статті трактування присутності поняття *зіткнення культур* у різних дисциплінах суспільних наук мають аналітичний характер і служать лише для вступної систематизації проблематики. *Зіткнення культур*, вписане у різні традиції та дослідницькі концепції в рамках окремих дисциплін і субдисциплін, виявляється одним із тих понять у суспільних науках, які, якщо вже їх використовують, найчастіше характеризуються і в певному розумінні спонукають до багатогранності й інтердисциплінарності ведених досліджень. А отже, представлені нижче міркування потрібно трактувати як заклик до подальших пошуків і систематизації проблематики, а також запрошення до дискусії над придатністю і обґрунтованістю використання обговорюваного поняття у суспільствознавчих дослідженнях.

Поняття *зіткнення культур* було введено в науковий обіг порівняно пізно. Найправдоподібніше, першим ужив його Дж. Г. Пітт-Ріверс у назві праці 1927 року, присвяченої проблемі протистоянь людських рас, які визначають психофізичне підґрунтя диференціації між культурами. Особливий наголос у цій праці поставлено на проблематику кризи, розкладу і наступної повної дезінтеграції первісних культур у результаті контакту з культурами колоніальних держав [36; 27, с. 17–18]. У пізніших публікаціях обговорюване поняття набуло ширшого значення, і до його семантичного поля увійшли екологічні, економічні, політичні чи соціальні аспекти, аж нарешті воно почало асоціюватися передовсім із цивілізаційним протистоянням [2; 10; 13; 28; 29].

У Польщі піонером використання поняття *зіткнення культур* був Казімеж Добровольський. І хоча в пізніших працях він замінює його іншим поняттям – *цивілізаційної невідповідності* [8], первісне поняття прижилося у польській науковій термінології і з більшим чи меншим успіхом уживається до сьогодні.

Рідко в яких словниках і енциклопедіях із галузі суспільних наук можна зустріти статтю під назвою «Зіткнення культур». Серед польських видань до винятків належать «Етнологічний словник», виданий у 1987 році за редакцією Зоф'ї Сташак, та «Соціологічний словник» Кшиштофа Олехніцького і Павла Заленцького¹. В «Етнологічному словнику» зазначено, що «зіткнення культур окреслює той аспект культурного контакту, в якому відбувається протистояння людей і їх витворів з огляду на культурну ідентичність, яку вони репрезентують, тобто інакшість репрезентованих ними культурних визначальних рис, що у випадку витворення на цій основі конфліктних ідеологій може перерости в культурний конфлікт [26]. Цю статтю підготував Кшиштоф Квасневський, автор виданої у 1978 р. і до сьогодні єдиної монографії у польській фаховій літературі, присвяченої теоретичним і методологічним аспектам використання цього поняття у суспільних науках (насамперед соціології та антропології) [27]. У цій праці зіткнення культур визначається як «контакт двох культур переважно конфліктного характеру, що виникає у зв'язку з неможливістю поєднати вписані в них суперечливі цінності й інтереси або/і у зв'язку з формою самого конфлікту (напр., військове завоювання)» [27, с. 27]. Схоже на те, що автори «Соціологічного словника», спираючись на два вказані вище джерела, визначили зіткнення культур як «явище, що спостерігається і з'являється під час культурного конфлікту, яке полягає у протистоянні індивідів і груп або їх витворів, таких як традиція,

¹ Статтю «Зіткнення культур», крім того, містить польська версія «Вікіпедії». Зіткнення культур визначається тут як «культурні відносини, які встановлюються між двома культурами внаслідок їхнього зіткнення у спосіб безпосередній або опосередкований. Такі інтеракції відбуваються на контактних територіях пограниччя двох культур або ж унаслідок міграції представників даної культури. Зіткнення двох відмінних культур може викликати так зв. культурний шок. Суперечності між цінностями, репрезентованими обома групами, можуть призвести до конфлікту культур» [43].

діяльність, значення, матеріальні вироби тощо, на площині їх взаємних відмінностей (різниці між культурними визначальними рисами), що входять до складу конкретних різних культурних ідентичностей; ситуація близького контакту між сильно відмінними одна від одної культурних ідентичностей дуже часто призводить до виникнення культурного конфлікту» [42].

У згаданій монографії Кшиштоф Квасневський підкреслює, що значення поняття *зіткнення культур* міститься між двома явищами, які визначають відносини між культурами і які окреслюються назвами *культурний контакт* і *культурний конфлікт*, а також, у дещо іншій конфігурації, *культурний шок*. Це ще не означає, що воно є ідентичним із поняттями *культурний контакт*, *культурний конфлікт* (у розумінні суперечності цінностей) чи *аккультурація* (у розумінні безпроблемної і безконфліктної адаптації). Згідно з прийнятими автором визначеннями, ці терміни все-таки не творять якогось виразного континууму¹. Зіткнення культур має характер як конфліктогенний, так і толерантний. «Зіткнення культурних ідентичностей, виділених у зв'язку з різноманітними соціальними категоріями й угрупованнями, не містило само в собі потенціалу антагонізації. Вона вводиться в ці ситуації у зв'язку з аспектом соціально-економічних універсаль і витворених ними інститутів влади. Як іншість різних культурних ідентичностей може бути лише приводом до конфліктів у сфері цих універсаль, так і ліквідація цих конфліктів вимагає інших дій, ніж механічна ліквідація відмінностей між культурними ідентичностями, дій, для яких якраз така ідентичність є цінним союзником» [27, с. 331]. Водночас конфліктогенна роль зіткнення культур полягає в тому, що культури визначені просторово. Зіткнення культур не мусить при цьому мати своїм наслідком «ліквідацію» однієї зі сторін протистояння, але може вести до взаємного зміцнення протиставлених культурних ідентичностей. А отже, існує толерантнісний аспект зіткнення культур. Посту-

¹ Квасневський обґрунтовує це так: «Термін зіткнення культур, а не контакт чи конфлікт культур прийнято тут не лише як підтримання польських традицій використання цього терміна. Це також наслідок переконання, що цей термін найкраще відображає те, що не мусить бути конфліктом, але те, що, з огляду на принципову іншість субстратів, більше пов'язано з протистоянням, ніж контакт (дотичність)» [27, с. 14].

льована автором постава толерантності стосовно відмінності виникає з переконання, що «справжнє і поглиблене утвердження національної ідентичності залишається у діалектичному зв'язку з толерантністю до чужої ідентичності» [27, с. 28, 344].

Натомість інший дослідник-суспільствознавець, Анджей Тарчинський, у формулі *зіткнення культур* бачить більш відповідний і адекватний спосіб опису історичних і сучасних явищ, ніж концепції *відкриття* чи *зустрічі двох світів*, які він вважає європоцентричними або «занадто запобігливими». Теоретична перспектива з центральним поняттям зіткнення культур, на думку цього дослідника, позбавлена суб'єктивних оцінок та імпресивного сприйняття явищ, а водночас досить плідна пізнавально [41]¹. Зіткнення культур він визначає як «соціальне явище, що полягає на входженні, зазвичай раптового, схильної до розширення соціальної системи, яка прагне відповідати вимогам сучасності, у контакт зі статичною, постійно закоріненою в минулому й керованою традицією системою, що значною мірою наділена ознаками суспільства закритого й ізольованого» [41, с. 160]. Це визначення, адекватне до випадку, дослідженого й описаного автором, – іспанської конкісти, – видається, однак, з огляду на діапазон пропонованої тематики, занадто вузьким.

Дослідження, які здійснюються крізь призму культурного зіткнення і зосереджуються на наслідках, до яких призводив європейський колоніалізм, або спираються на невеликі сільські громади, характерні для **антропологічного** підходу [11, с. 21]. Як зазначає Ева Новіцька, антропологія дедалі частіше, а в принципі, безперервно вже упродовж кількох десятиків років, займається проблематикою зіткнення культур, а точніше – процесом трансформацій у первісних суспільствах, які відбуваються під впливом зіткнення з європейською цивілізацією. Відбувається це з очевидної причини: антропологи мають дедалі менше нагод для дослідження ізольованих неписьменних народів – свого традиційного об'єкта дослідження [34, с. 25, 108–109].

¹ Тарчинський пише про це, зокрема, так: «Формула зіткнення соціально-культурних систем із успіхом замінює концепції "відкриття" або "зустрічі", які не надаються до опису історичних явищ, і демонструє свою придатність для соціального діагнозу на макрорівні у добі глобалізації» [41, с. 160].

Для антропологічного підходу характерне, при одночасному завуженні тематики, широке окреслення дослідницької проблематики у рамках конкретних випадків зіткнення. Це виникає з типового для антропології широкого розуміння поняття культури. В антропологічній перспективі «проблематика зіткнення культур [...] представляється як цілісний опис, як порівняння або ж простежування таких конфронтацій (напр., акультурація) швидше в аспекті результатів, ніж процесів» [27, с. 14–15]. Схожої думки дотримується Тарчинський, стверджуючи, що поняття *зіткнення культур* (інші окреслення, які він використовує – *між-культурне зіткнення*, *зіткнення культурних систем*) варто розуміти широко і не обмежувати лише до культурного виміру (системи взірців поведінки і цінностей). Адже йдеться завжди про входження у контакт двох відносно окремих систем – ситуацію, в якій культурний і соціальний аспекти можна розділити лише з аналітичною метою. У практиці надзвичайно складно відділити культурні явища від соціальних. А отже, можна говорити про два аспекти тієї самої дійсності (як наслідок, використовуються такі формулювання, як *соціально-культурний феномен*, *соціально-культурна ідентичність*, *соціально-культурна система* тощо) [41; 22; 27, с. 13]. У праці Еви Новіцької «Бунт і втеча. Зіткнення культур і соціальні рухи» поняття *зіткнення культур* ужите для окреслення умов (ситуаційного контексту), в яких виникають і розвиваються соціальні рухи внаслідок завоювання й колонізації первісного суспільства європейським суспільством. Слідом за Вітторіо Лантернарі авторка стверджує, що «найцікавішою є ситуація зіткнення двох культур і суспільств – зіткнення внаслідок завоювання одного суспільства іншим. [...] Ми, однак, більш охоче говоритимемо про зіткнення суспільств, адже йдеться переважно про певну нову, утворену внаслідок завоювання, надзвичайно гнітючу для підкореної групи систему соціальних стосунків – систему, суттєвішу від культурних чинників, яка стосовно культурного контакту є явищем первинним» [33, с. 31–32]. Зіткнення культур є одним із аспектів (поруч із політичним і економічним) контакту між суспільством підкорюваним і підкорювачем, колонізованим і колонізатором. Воно може виникнути як результат завоювання і колонізації, що спираються на політичний, економічний, культурний примус, і, як наслідок, на відносини домінації і підпорядкування. Воно пов'язане також із типом

суспільств або груп, які входять у контакт. «Тип цінностей і особистих візирів, які характеризують культуру цього суспільства, не залишається без впливу на характер реакції цієї громади на завоювання і політично-культурну домінацію» [33, с. 83]. У праці Новіцької поняття *зіткнення культур*, *соціально-культурний контакт* і *аккультурація* тісно пов'язані одне з одним. Інколи складається враження, що авторка стосує їх наперемінно. У кожному з монографічних розділів, присвячених соціальним рухам, описані відносини між окремим рухом та зіткненням культур є, по суті, аналізом впливу специфіки соціально-культурного контакту на характер руху й аккультураційних процесів [33, с. 85–89, 138–143, 190–197, 228–229]¹. Зближення семантичного наповнення понять *зіткнення культур* і *аккультурація* варто, таким чином, визнати за чергову ознаку, яка характеризує антропологічний підхід². Воно відбулося до тієї міри, що не дивує наступне висловлювання, яке належить іншому польському антропологові, Янушу Камоцькому: «приймання однією з культур елементів, що належать до культури іншої, яка зазвичай вважається – з тих чи інших причин – вищою, і зарахування їх до власного доробку ми називаємо *зіткненням культур*, а в багатьох соціологічних і етнологічних працях воно виступає під нелогічною з точки зору польської мовної традиції, але модною назвою *аккультурації*» [20, с. 109].

У чому полягає, своєю чергою, специфіка **соціологічної** рефлексії над проблематикою зіткнення культур? На думку Квасневського, можливими є два її напрями. По-перше, з макросоціальної перспективи, можна аналізувати ті соціальні явища, які є безпосереднім наслідком розшарувань і окремішності різних спільнот. По-друге, вписуючись у традицію гуманістичної соціології, можна піддати аналізу відображення цих розшарувань у суспільній

¹ Новіцька під аккультурацією має на увазі «процес перейняття візирів чужої культури в ситуації соціального контакту» [33, с. 7 – примітка].

² Це простежується у працях Еви Новіцької, наприклад, у згаданий книжці «Бунт і втеча. Зіткнення культур і соціальні рухи» [33], а також у підручнику «Світ людини – світ культури» [34], а передовсім про це йдеться у змісті статті «Аккультурація», вміщеної в «Енциклопедії соціології» [32], де один із підрозділів названий безпосередньо: «Аккультурація, або ж зіткнення культур».

свідомості. Потрібно додати, що між двома напрямками рефлексії та пов'язаними з ними класами об'єктів-явищ існують численні генетичні та причинно-наслідкові зв'язки. А отже, у конкретних дослідженнях можна говорити лише про переважання одного з підходів, а не про його винятковий характер. Тому, на думку Квасневського, соціологічне розуміння проблем зіткнення культур повинно поєднувати свідомісні аспекти й об'єктивні (макρο-структурні) обставини, що в його розумінні зводиться до «виділення й аналізу тих соціальних спільнот, інституцій і процесів, які виникають і функціонують у суспільному житті та суспільній свідомості у зв'язку з тими окремішностями людських спільнот, для яких немає іншого критерію верховенства-підпорядкованості, ніж сам лише зовнішній характер стосовно групи, яка стосується цього критерію» [27, с. 15].

Традиція польських соціологічних і антропологічних досліджень, у яких аналізи здійснюються переважно крізь призму поняття *зіткнення культур*, включає такі приклади, як новаторські дослідження Казімежа Добровольського, присвячені наслідкам контактів народної та міської, а також рільничої і пастушої культур [9], дослідження Юзефа Буршти та Збігнева Ясевича з 1960-х рр. XX ст., присвячені проблематиці культурної адаптації на так званих «повернутих землях» [5], дослідження Еви Новіцької про суспільні рухи у первісних суспільствах, що були наслідками європейського завоювання і колонізації [33], систематизацію поняття, здійснену Кшиштофом Квасневським [27], а також нещодавні аналізи Казімежа Кшиштофека, що стосуються проблем адаптації польського суспільства на етапі трансформації до демократії та ринкової економіки у 90-х рр. XX ст. [25], та дослідження Анджеєм Тарчинським іспанської конкісти [40].

Результати згаданих вище аналізів доводять, що *зіткнення культур* найчастіше трактується, по-перше, як більшою чи меншою мірою раптовий, але все-таки соціальний процес, а по-друге, як один із різновидів соціальної зміни. У суспільних науках джерела соціально-культурних змін вбачаються звичай у ендегенних чинниках (теорія конвергенції, що виводиться з еволюціонізму, теорія «іманентної зміни» Питирима Сорокіна чи меметична теорія Річарда Докінза), або ж у екзогенних чинниках (теорія дифузії чи теорії модернізації).

Квасневський постулює трактування зіткнення культур як комплементарного й альтернативного, поруч із соціально-економічними універсальними, аспекту зміни. У цьому значенні «зіткнення культур за своєю сутністю є специфічним різновидом соціальної зміни» [27, с. 344]¹. Своєю чергою, для Казімежа Кшиштофека класичним прикладом культурного зіткнення є сучасна системна трансформація у Польщі, що проявляється у процесі «великого напливу цінностей і взірців іззовні» [25, с. 115].

Окрім антропології й соціології, у яких поняття *зіткнення культур* має найдовшу традицію і використовувалося найчастіше, можна виділити також трактування політологічне та комунікаційне. Вони характеризуються своєрідними ознаками у стосунку й розумінні зіткнення культур. У **політологічному** трактуванні це поняття часто асоціюється і вживається наперемін із більш популярним поняттям *зіткнення цивілізацій*, яке, як відомо, стосується передовсім геополітичної теорії Семюела П. Гантінгтона, створеної на початку 90-х рр.², яка досить часто згадується після терористичних замахів 11 вересня 2001 року. Пригадаймо, що, згідно з цією теорією, після закінчення «холодної війни», коли типовою причиною конфліктів були суперечки на ідеологічній та політичній основі, на перший план повертаються суперечки на культурному ґрунті, а суб'єктами конфліктів стають цивілізації, виділені головним чином в оперті на релігійний критерій. Сучасні міжнародні стосунки повинні, таким чином, зосереджуватися

---

¹ В іншому місці цієї праці читаємо: «Проблема зіткнення культур становить невід'ємний аспект кожної соціальної та культурної зміни, який проявляється тим сильніше, чим сильніше функціонує в ній який-небудь елемент іншості у стосунках між людськими угрупованнями» [27, с. 62]. Інакше кажучи, Квасневський зводить кожне зіткнення культур до того аспекту соціальної зміни, «який пов'язаний із протистоянням культур в аспекті відмінностей між ними» [27, с. 69]. Це слід розуміти так, що кожна соціальна зміна в її аспекті, що стосується відмінностей на культурному ґрунті, є зіткненням культур або, ще інакше: культурний аспект соціальної зміни можна назвати зіткненням культур.

² Теорія, детально представлена у праці С. П. Гантінгтона під назвою «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку» [17] та засигналізована раніше у гучній статті «Протистояння цивілізацій?» [15]; (передрук у Польщі: «Війна цивілізацій?» [16]).

насамперед на загашуванні вогнищ конфліктів, розташованих на цивілізаційних пограниччях. Критики цієї теорії підкреслюють факт недостатнього врахування її автором внутрішньої гетерогенності окремих цивілізацій і конфліктів, які у зв'язку з цим виступають у межах окремих цивілізацій [24]. Крім того, лунають закиди, що в основній праці Гантінгтона, яка представляє обговорювану концепцію, поняття *цивілізації* не було розвинуте достатньою мірою. Можна лише здогадуватися, що йдеться тут про певну велику спільноту з визначеною культурною ідентичністю, яка спирається на «цінності, норми, інституції, способи мислення, яким чергові покоління даної спільноти надають основне значення» [17, с. 43]. Ключовим елементом у процесі кристалізації й утримування цивілізації як згуртованої й функціональної цілості є релігія. Цивілізація для Гантінгтона – це «найвищий ступінь ургування людей і найширша площа культурної ідентичності, вище якої перебуває лише людство як поняття, що відрізняє людину від інших видів» [16]. Саме зіткнення цивілізацій мало б виникати з кількох передумов: «(...) країни з подібними культурними ознаками співпрацюють між собою, спроби перенесення суспільств із однієї цивілізації до іншої закінчуються поразкою, країни гуртуються довкола держав, які є центрами їхніх цивілізацій» [17, с. 14]. А отже, зіткнення цивілізацій має передовсім характер культурного зіткнення, а лише потім зіткнення (протистояння) у політичній і економічній площині.

Те, що взаємозамінне використання понять *зіткнення культур* і *зіткнення цивілізацій* характерне для політологічного підходу, підтверджує Джордж Рітцер, коментуючи в одному зі своїх висловлювань концепції Гантінгтона та Бенджаміна Барбера¹. Він, зокрема, стверджує: «Я не вірю в зіткнення культур. Мені більше відповідає концепція конвергенції культур, уподібнення, поступового об'єднання і змішування різноманітних традицій» – і далі відсилає до власної концепції глобалізації нічого [38] – «Я волюю говорити про боротьбу *нічого з чимось*. *Щось* завжди закорінено локально і намагається захиститися від вторгнення *нічого*. Така

---

¹ Із книжки Бенджаміна Барбера «Джихад проти МакСвіту» можна дійти висновку, що культурне зіткнення відбувається між глобальним рухом уніформізації, який уподібнює культури різних, часто віддалених одне від одного суспільств (МакСвіт), і глобальним рухом повернення до традиційних символів, цінностей та ідентичностей (Джихад).

напруга реально існує. Вона проявляється у хвилях націоналізму, фундаменталізму, егоїзмів. Але, по суті, це не дозволяє загальмувати, ані тим більш відвернути загальну тенденцію конвергенції культур і зрощування світу. Цей процес триває діалектично. *Ніщо* у різних місцях світу всотує елементи *чогось*, змішує їх, переміщує, комерціалізує, універсалізує. [...] однак, конвергенція, яка є спонтанним процесом, котрого ми не можемо затримати, не мусить призводити до заміни *чогось* *нічим*» [39, с. 8].

Інший приклад застосування поняття *зіткнення культур* у рамках політології демонструє збірник наукових праць «В'єтнамці: системи цінностей, стереотипи Заходу». Книжка вписується в русло аналізів, прив'язаних характеру й динаміці міжцивілізаційних відмінностей. Вона представляє результати досліджень, які стосуються відмінностей між системами цінностей і способами сприйняття світу, характерними для вибраних суспільств Східної та Південно-Східної Азії (з особливим урахуванням в'єтнамського суспільства) порівняно з західним культурним ареалом. У вступному тексті Адам В. Єльонек представляє зосереджену навколо азійських цінностей і живу від середини XVI ст. традицію дискурсу на тему зіткнення культур. Він пише: «Від початку дев'яностих років – ще до того, як Семюел Гантінгтон опублікував у 1993 році свою знамениту працю – в Азії стало модним говорити про «зіткнення культур» чи «зіткнення традицій». Загальний комунікат, що впливав звідти, звучав: «ми є зрілими державами і вже не мусимо нічим нагадувати Захід»» [18, с. 10]. Автор зазначає, що сьогодні відсилання до культурних і цивілізаційних відмінностей, які, зрештою, важко піддаються визначенню, більше стає «політичним маніфестом» і аргументом у політичній боротьбі між обома сторонами «міжцивілізаційного конфлікту», ніж оперуванням антропологічно-культурною категорією, яка має реальну проекцію на соціальні відносини.

У *міжкультурній комунікації* *зіткнення культур* і *зустріч культур* представляють дві протилежні парадигми [23]. Обговоренню цих відносин присвячено, зокрема, вступ до книжки «Поліфонія, діалог і зіткнення культур: Збірник текстів з міжкультурної комунікації» Уршулі Кусьо [37]. Зустріч культур, діалог, співпраця і обмін, на думку цієї дослідниці, хоч їх і важко досягнути, приносять у результаті краще (роз)пізнання себе і свого соціально-культурного оточення, збагачення власної культури

та її розвиток. Ця парадигма є водночас метою і постулатом, що стоїть за зусиллям методичного пізнання культурних відмінностей, які, зрештою, можна знайти на багатьох площинах і у різнорідних конфігураціях (напр., між статями або між повносправними та неповносправними особами). Практичною метою цієї науки є остаточно «акт розуміння і буття зрозумілим для аудиторії, що належить до іншої культури» [31]. Зіткнення культур у цьому контексті трактується як прояв недостатніх культурних компетенцій, недостатнього зусилля, спрямованого на розуміння культурно відмінного учасника контакту, і оперування під час контакту лише упередженнями чи стереотипами. Наслідком відсутності ефективної, успішної комунікації може бути відсутність розуміння наміру *Іншого*, брак порозуміння, зневага, ізоляція, ворожість, конфлікт, війна. Зіткнення культур у позитивному сенсі у найкращому разі виявляє бар'єри, які стоять на шляху міжкультурної комунікації [19].

Практичний аспект досліджень, які ведуться у сфері міжкультурної комунікації, отримує свій розвиток у міжкультурній освіті. У цій галузі поняття *зіткнення культур* також знаходить своє застосування¹. Особливе місце у цьому підході займає «світ соціального досвіду біженців», а ширше – психосоціальні наслідки міжкультурних контактів разом із практичними імплікаціями для діяльності, що ведеться державними установами, органами самоврядування чи громадськими організаціями у сфері вирішення адаптаційних та інтеграційних проблем міграції [1; 4; 14].

---

¹ Як приклад може служити публікація «Міграція, біженство, багатокультурність. Зіткнення культур у сучасному світі» [30]. У вступі до неї Тадеуш Пільх пише: «Таким чином, педагогічним викликом стає пробудження і зміцнювання вразливості на потреби “іншого”. Отже, ця книжка популяризує парадигму співіснування і діалогу культур. Культурна різнорідність довколишнього світу мобілізує до інтелектуального зусилля нового типу, до посиленого обміну ідеями, комунікаційної відкритості, поваги для іншості й гідності людини, але не в ім'я віддалених інтернаціоналістичних ідеалів, але в ім'я правил співіснування, базованих на особовому вимірі культурних компетенцій людини. Виконання цих завдань здійснює міжкультурна освіта і її соціальні функції. Ця роль полягає, зокрема, на боротьбі з забобонами і стереотипами, популяризації знання на тему культурної різноманітності довколишнього світу» [30, с. 9].

Спроби систематизації проблематики зіткнення культур у рамках соціальних наук можна здійснити, визначаючи зокрема: ситуаційні рамки, в яких найчастіше відбувається культурне зіткнення, суб'єкти, між якими воно має місце, можливі площини, в яких воно відбувається, а також результати, до яких воно призводить. Наслідки зіткнення культур належать до тих, які досить добре вивчено й описано у науці. Це є, зокрема, наслідком того, що зіткнення культур тісно пов'язано з проблематикою культурної зміни, яка належить до центральних проблем у науках про культуру. Характер відносин між представниками культур, що стикаються, є зазвичай раптовим і набуває форми протистояння. Результати цього протистояння можуть бути надзвичайно диференційовані і їх складно визначити заздалегідь, про що свідчить багатство нарослої термінології, що стосується культурних змін. На перебіг і результати зіткнення культур може впливати багато чинників, таких як: темп змін; інтенсивність контакту; сила і масштаб символічного натиску [25, с. 115]; діапазон суспільного впливу; те, наскільки цей контакт підданий контролю, нагляду, а наскільки є спонтанним, неволіційним; адаптаційні та абсорбційні здатності, а отже, пластичність соціально-культурних систем [41, с. 158] та багато інших.

Дуже спрощуючи, результати зіткнення культур можна поділити на свідомісні (індивідуальні) та позасвідомісні (об'єктивні, зовнішні стосовно індивідів, макросоціальні). Серед результатів першого типу найчастіше вказують на факт появи в учасників зіткнення культур необхідності оцінки власної та чужої культури і, як результат, зростання самосвідомісних елементів культурної ідентичності.

Результатом зіткнення на ґрунті свідомості національних культурних ідентичностей можуть бути також «незначно спотворені» образи інших та образ власної етнічної групи або нації. У випадку «більших спотворень образу інших» виникають негативні або позитивні етнічні та національні стереотипи.

Іншим способом осмислення наслідків зіткнення культур, який виходить поза суто свідомісні аспекти, може бути поділ на між- і внутрішньокультурні результати протистояння відмінних культур. У рамках перших проблематика зосереджується навколо таких явищ, як маргіальність, пограниччя, акультурація, амальгамація, культурна інтеграція, схизмогенез і культурний бар'єр,

натомість у рамках других – навколо явищ толерантності, асиміляції цінностей, суперництва (конкуренції), культурної субституції, глузливого ставлення і субкультур. Реакція на появу культури, принципово відмінної від власної, може викликати суспільний рух – нативізм, віталізм, автонегативізм чи контракультурацію [33, с. 18–22]. Окрім згаданих вище явищ, дослідники звертають увагу на те, що зіткнення культур може мати своїм наслідком політичний конфлікт (з огляду на цивілізаційне суперництво), культурний конфлікт (з огляду на шовіністичні ідеології, витворені на ґрунті культурних ідентичностей) чи процес дифузії (що є наслідком зіткнення, яке не веде до конфлікту і модифікує цю культурну ідентичність, але не скасовує її) [26; 35].

Для відповідно запроектованих досліджень, що використовують перспективу культурного зіткнення, потрібно з'ясувати низку основних положень. Необхідно прийняти принцип плюралізму культур і, що з цим пов'язано, розуміння культури у дистрибутивному сенсі, адже тільки тоді обґрунтованим є дослідження культур у їх взаєминах. Необхідно також у конкретних аналізах затриматися на певному визначеному рівні загальності досліджуваних міжкультурних відмінностей.

Як у будь-яких інших емпіричних дослідженнях, так і в дослідженнях конкретних випадків зіткнення культур значних складнощів завдає операціоналізація теоретичних понять, або ширше – проблеми дослідження. Деякі дослідники звертають увагу на те, що «зіткнення культур є [...] явищем, яке, хоч відбувається у зв'язку з протистоянням об'єктивних диференціацій окремих ідентичностей, криється в цих диференціаціях тільки потенційно, оприявнюючись лише через виявлення у свідомості або ж у формі самого почуття іншості чи у вигляді надбудованих над ним ідеологій і оцінок» [27, с. 107]. Способи віддзеркалення дійсності соціальною свідомістю зазвичай виражаються у суспільних науках за допомогою таких понять, як звичай, традиція, мова, норма, міф, обряд, зразок (ідеал, особистий зразок), образ (що стосується соціальних груп, індивідів, іншої соціальної дійсності), забобон, мода, стереотип і, нарешті, більш диференційовані, комплексні системи – світогляд та ідеологія. Їхньою спільною рисою є те, що на ґрунті соціальної свідомості вони проявляються найчастіше низкою здивувань, вагань, непорозумінь, актів ворожості й ситуативно конструйованих альянсів.

Потрібно також пам'ятати про те, щоб в аналізованих випадках контакту між культурно відмінними спільнотами не пояснювати всіх питань культурними відмінностями й не редукувати їх саме до зіткнення культур, оскільки такий контакт спричиняє, як правило, набагато ширше коло проблем, а самі обставини конфліктних ситуацій, що виникають, можуть мати зовсім інший, позакультурний характер.

Крім того, варто підкреслити, що при визначенні змісту конкретного зіткнення культур, трактованого як протистояння двох культурних ідентичностей, індивіди та соціальні групи зазвичай «включені» в інші спільнотні афіліації, наприклад, класово-верстовий характер, і з огляду на це «почуття відмінності», що з'являється у свідомості учасників контакту, може бути спричинене не тільки відмінностями між національними культурами, але й, наприклад, різницями в соціальному статусі.

Концепція зіткнення культур може мати своє застосування не лише в історичних випадках, аналізованих у рамках, наприклад, історичної соціології, але й у сучасних дослідженнях процесів модернізації чи глобалізації. У першому випадку можна говорити про існування значного доробку аналізів цього типу [3; 6; 12]. Серед прикладів, які досліджувалися або які можна досліджувати, використовуючи оптику зіткнення культур, вказуються: заморські походи португальців на порозі Нового часу, іспанська конкіста у Новому Світі, здобуття Росією Сибіру й Далекого Сходу, будівництво голландцями морської й торговельної імперії, відкриття Японії, викликане Заходом після перевороту Мейджі, і боротьба за середину Африканського континенту в останній чверті XIX ст. [41, с. 159]. У другому випадку про актуальність і обґрунтованість дослідження проблематики культурних зіткнень свідчить, зокрема, нещодавне висловлювання Ральфа Дарендорфа: «сучасна міграція становить для країн прибуття величезну проблему. В Європі це сьогодні, мабуть, найважливіша соціальна проблема, бо ніхто не має певності, як упоратися з зіткненням культур, що є її наслідком» [7].

Література:

1. Bache E. Culture clash / Ellyn Bache. – Yarmouth: Intercultural Press, 1989. – xiv+131 p.

2. Beattie J. *Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology* / John Beattie. – New York: Free Press of Glencoe, 1964. – xii+283 p.
3. Blanning T. C. W. *The French Revolution: class war or culture clash?* / Timothy C. W. Blanning. – New York: St. Martin's Press, 1998. – vii+87 p.
4. Bloom S. G. *Postville: A Clash of Cultures in Heartland America* / Stephen G. Bloom. – New York: Harcourt, 2001. – xiv+362 p.
5. Burszta J. Zderzenie kultur na ziemiach zachodnich i północnych w świetle materiałów ze wsi koszalińskich / Józef Burszta, Zbigniew Jasiewicz // *Polska Sztuka Ludowa*. – 1962. – Nr 4 (16). – S. 197–220.
6. Collier Ch. *Clash of cultures: prehistory – 1638* / Christopher Collier, James Lincoln Collier. – New York: Benchmark Books, 1998. – 95 p.
7. Dahrendorf R. Jeśli nie asymilacja... / Ralf Dahrendorf // *Gazeta Wyborcza*. – 2004. – 24–26 grudnia.
8. Dobrowolski K. *Theorie du desaccord de civilisation* / Kazimierz Dobrowolski // *La Pologne an VIIe Congres International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques* / Ed. K. Dobrowolski. – Wrocław: Zakład Narodowy Im. Ossolińskich, 1964. – P. 17–34.
9. Dobrowolski K. Zderzenie kultur / Kazimierz Dobrowolski // *Lud*. – 1952. – T. 39. – S. 102–109.
10. Eibl-Eibesfeldt I. *Similarities and Differences between Cultures in Expressive Movements* / Irenäus Eibl-Eibesfeldt // *Non Verbal Communication* / Ed. A. Hinde. – Cambridge: Cambridge University Press, 1972. – P. 297–312.
11. Fagan B. M. *Clash of cultures* / Brian Murray Fagan. – Walnut Creek: Sage, 1998. – 333 p.
12. Fisher M. H. *A clash of cultures: Awadh, the British and the Mughals* / Michael Herbert Fischer. – New Delhi: Manohar, 1987. – viii+284 p.
13. Frazier E. F. *Race and Culture Contacts in the Modern World* / Edward Franklin Frazier. – New York: Knopf, 1957. – 338 p.
14. Friesen J. W. *When culture clash: case studies in multiculturalism* / John W. Friesen. – Calgary: Detselig, 1993. – 208 p.
15. Huntington S. P. *The Clash of Civilizations?* / Samuel P. Huntington // *Foreign Affairs*. – 1993. – Vol. 72. – No 3. – P. 22–49.
16. Huntington S. P. *Wojna cywilizacji?* / Samuel P. Huntington, tłum. JK // *Res Publica Nowa*. – 1994. – Nr 2 (65).
17. Huntington S. P. *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego* / Samuel P. Huntington, tłum. Hanna Jankowska. – Warszawa: Muza SA, 1998. – 538 p.
18. Jelonek A. W. *Wartości azjatyckie – manifest polityczny czy kategoria kulturowa* / Adam W. Jelonek // *Wietnamczycy: systemy*

wartości, stereotypy Zachodu / Red. A. W. Jelonek. – Warszawa: Scholar, 2004. – 213 s.

19. Johnson R. Culture clashes: Dialogues and Cultural Studies and Sociology / Richard Johnson, Peter Redman, Deborah L. Steinberg. – [S.l.], 2003.

20. Kamocki J. Etnologia ludów pozaeuropejskich. Zarys / Janusz Kamocki. – Kraków: Universitas, 2003. – 124 p.

21. Kłosek E. Zderzenie kultur na Górnym Śląsku. Problematyka «swoi» i «obcy» / Eugeniusz Kłosek // Symbolika regionów. Studia etnologiczno-folklorystyczne / Red. D. Simonides. – Opole: Instytut Śląski, 1988. – S.138-148.

22. Kłoskowska A. Kultura masowa / Antonina Kłoskowska. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – 482 s.

23. Komunikacja międzykulturowa: zderzenia i spotkania. Antologia tekstów / Red. A. Kapciak, L. Korporowicz, A. Tysza. – Warszawa: Instytut Kultury, 1996. – 385 s.

24. Kośmicki E. Zderzenie cywilizacji czy współzycie kultur / Eugeniusz Kośmicki // Przegląd Humanistyczny. – 2001. – Nr 5. – S. 81–88.

25. Krzysztofek K. Zderzenia kulturowe w Polsce lat 90. / Kazimierz Krzysztofek // Transformacje. – 1995–96. – Nr 1–2 (7–8). – S. 108–120.

26. Kwaśniewski K. Zderzenie kultur / Krzysztof Kwaśniewski // Słownik etnologiczny. Terminy ogólne / Red. nauk. Z. Staszczak. – Warszawa-Poznań, 1987. – S. 380.

27. Kwaśniewski K. Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji / Krzysztof Kwaśniewski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 371 s.

28. Lanternari V. Movimenti religiosi di libertà e di salvezza dei popoli oppressi / Vittorio Lanternari. – Milano: Feltrinelli, 1960. – 365 p.

29. Madden C. H. Clash of Cultures: Management in the Age of Changing Values / Carl Halford Madden. – Washington: National Planning Association, 1976. – ix+120 p.

30. Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie / Red. D. Lalak. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, 2007. – 334 s.

31. Mikułowski-Pomorski J. Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie / Jerzy Mikułowski-Pomorski. – Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 1999. – 153 s.

32. Nowicka E. Akulturacja / Ewa Nowicka // Encyklopedia socjologii / Red. nauk. A. Kojder, K. Kosela, W. Kwaśniewicz, H. Kubiak, J. Mucha, J. Szacki, M. Ziolkowski. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1998. – T. 1. – S. 17–20.

33. Nowicka E. Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne / Ewa Nowicka. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 286 s.

34. Nowicka E. Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej / Ewa Nowicka. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 527 s.

35. Paleczny T. Stosunki międzykulturowe. Zarys problematyki / Tadeusz Paleczny. – Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, 2005. – 444 s.

36. Pitt-Rivers G.H. The Clash of Cultures and the Contact of Races. An Anthropological and Psychological Study of the Laws of Racial Adaptability, with special reference to the depopulation of the Pacific and the government of subject races / George Henry Lane-Fox Pitt-Rivers. – London: Routledge, 1927. – 312 p.

37. Polifonia, dialog i zderzenie kultur: Antologia tekstów z komunikacji międzykulturowej / Red. U. Kusio. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 393 s.

38. Ritzer G. The Globalization of Nothing / George Ritzer. – Thousand Oaks – London – New Delhi: Pine Forge Press, 2004. – xix+259 p.

39. Siedzimy nigdzie, pijemy nic. Z Georgem Ritzerem o religii, języku i znakach konsumpcji oraz tym, jak konsumpcyjne niezaspokojenie przekształca świat rozmawia Jacek Żakowski // Polityka. Niezbędnik inteligenta. – Nr 16 (2601). – 21 kwietnia 2007. – S. 6–8.

40. Tarczyński A. Wartości i postawy w obliczu zderzenia systemów kulturowych. Hiszpańscy zdobywcy XVI wieku wobec Nowego Świata / Andrzej Tarczyński. – Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, 2001. – 462 s.

41. Tarczyński A. Zderzenie międzykulturowe jako zjawisko społeczne / Andrzej Tarczyński // Universitas Gedanensis. – 1999. – R. 11. – Nr 1–2 (19–20). – S. 155–160.

42. Zderzenie kultur // Olechnicki K. Słownik socjologiczny / Krzysztof Olechnicki, Paweł Załęcki. – Toruń: Graffiti BC, 1997. – S. 257.

43. Zderzenie kultur [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Zderzenie_kultur (дата доступу: 27.12.2012).

З польської переклав Андрій Савенець